

УДК: 94(477)

ТОДОРОВ І.Я.,
Донецький національний університет

Тодоров Ігор Ярославович (1959 р. н.). У 1981 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету. Автор близько 200 наукових та методичних праць. Сфера наукових інтересів – *європейський та євроатлантичний вектори зовнішньої політики України.*

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: ПРИРОДНЕ ПОКЛИКАННЯ ЧИ ВИГАДКА ЕЛІТИ?

У статті розглянуті деякі геополітичні засади взаємовідносин України з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору. Особлива увага приділена історичним корінням набуття українськими землями належності до європейської цивілізації.

В статье рассмотрены некоторые геополитические основы взаимоотношений Украины с Европейским Союзом и Организацией Североатлантического договора. Особое внимание уделено историческим корням приобретения украинскими землями принадлежности к европейской цивилизации.

The paper considers geopolitical basis for the relations of Ukraine with European Union and the North-Atlantic Treaty Organization. The special emphasis is put to analyzing the historical roots europium civilization.

Проголошена визначеність зовнішньополітичного курсу України на користь всебічної європейської та євроатлантичної інтеграції залишає широке поле для дискусій у суспільстві. Головною проблемою, яка й досі є перешкодою щодо просування України шляхом європейської інтеграції є відсутність чіткої зовнішньополітичної позиції. Тобто на сьогоднішній день йдеться про наміри, які ще, на жаль, не сформовані в якусь чітку зовнішньополітичну концепцію. Це обумовлено територією, історією українського народу та багатьма іншими факторами. Зрештою, історія не зловмисна, але безжалісна до тих, хто не удосконалює свого змісту, своєї культурної програми відповідно до умов, що змінюються. І досвід доводить, що головна небезпека не завжди йде із зовнішнього світу. Вона може коренитися в самому суб'єкті. Вітчизняні й зарубіжні дослідники давно помітили особливість вітчизняної історії – тривалість етнічної та перервність державно-

політичної традиції. Свідченням цього є те, що один з найдавніших та найчисельніших слов'янських народів на порозі третього тисячоліття виявився народом бездержавним. Довгий і складний шлях політичного самовизначення засвідчив невмирущу волю українців мати свою державність, бути суверенним у сім'ї інших вільних народів світу. Питання геополітичного вибору України залишаються вельми актуальними і знаходять певне відображення в чисельних публікаціях вітчизняних і зарубіжних дослідників, які віддзеркалюють значну їхню заангажованість [1].

Визначення історичних та геополітичних умов європейської інтеграції України обумовлює вирішення наукових завдань: обґрунтувати розуміння поняття «Європа» в контексті українського геополітичного вибору; відстежити історичні коріння набуття українськими землями належності до європейської цивілізації; показати російський вплив на європейський вибір України, зокрема,

так званий євразійський підхід; з'ясувати складнощі сучасного етапу просування України в європейському напрямку. Реалізація визначених цілей значною мірою спиралася на новітню джерельну базу [2].

Постійно говорячи про Європу, треба не забувати про основоположну європейську духовну традицію – універсалізм. Людство входить в еру багатокультурної і багатополарної цивілізації. Європа не є диригентом глобального оркестру. Але це не означає, що вона відмовилася від своєї ролі і не має чого сказати світу. Постають нові завдання, а з ними й нова сутність самого існування Європи.

На підставі зазначеного слід вказати на невіддільність і взаємодоповнюваність таких фундаментальних принципів: ринкова економіка, сформована на базі приватної власності на більшість засобів виробництва, виявляє нині найпотужнішу ефективність у здійсненні ініціативи, забезпеченні свободи і постачанні продуктів для матеріальних потреб; принцип самоуправління як вияв духу спільноти (громади); принцип парламентської демократії впливає також із безпосереднього спонтанного розуміння універсалізму [3].

У цьому сенсі в Європі з'являється шанс гуманітарного домінування у світі, на відміну від мілітарного завоювання домінування у світі США. Гуманітарне домінування – значить людяне, а не просто людське. Це аж ніяк не означає деякої благодушності і спокою, навпаки: одна культура може поглинатися іншою цілком гуманітарними засобами. Гуманітарне означає «звернене до іншого, таке, що враховує іншого». Гуманітарний зміст припускає спосіб неагресивної передачі змісту від одного до іншого, від однієї культури до іншої, спосіб того чи іншого ступеня м'якої пропозиції своїх цілей іншому. Власне, це і є новий світовий порядок, але це уже не єдина глобальність, проти якої виступають антиглобалісти. Це дворівнева система світової інтеграції – пропозиція світу двох рівноправних шляхів глобального розвитку. Саме до такої Європи намагається залучитися Україна.

Про європейські коріння нашої держави свідчить, що батько європейської історії Геродот описав її найдокладнішим чином у IV книзі «Мельпомена» своєї «Історії». Такий підхід об'єктивно вимагає відмовитись від традиції російської історіографії все починати з держави і від традиції української – з народу і трансформувати відому тріаду в таку послідовність: країна – народ (народи) – держава. З усього цього можна зробити висновок, що територіальна сталість – одна з найголовніших характеристик світопорядку, а використання добре відомих історичних назв як фірмових знаків сприяє престижеві, доброму іміджу та розпізнаванню на міжнародному рівні сучасних держав і народів [4]. Віце-президент НАН України Петро Толочко слушно сформулював свій концептуальний постулат. По-перше, не варто шукати народ-прародич. Знайти

його в глибині століть ми не зможемо. По-друге, все, що відбувалося на території нинішньої України, що залишено тут народами, які її колись населяли, так чи інакше сформувало етнічну спільноту, представники якої називають себе українцями [5]. Західна частина України, кілька століть перебуваючи в державних і культурних структурах західноєвропейського типу, неорганічна для євразійської цивілізації, що вимушені визнати її адепти [6]. Але Україна – це єдиний політичний організм, який отримав нарешті унікальний шанс повернутися до своєї європейської ідентичності.

Протиставлення східного і західного виборів постійно виявляло себе як вектор конструктивної напруженості в тисячолітній історії України. Особливо зримо ця дилема стала проглядатися в протистоянні ідеологів «західного лібералізму» і «євразійської соборності» в суспільно-політичній думці нашої країни після 1991 р. За цим вибором простежується і досить рельєфна історична ретроспектива, і чіткі контури ймовірного цивілізаційного синтезу «Схід – Захід» у рамках культурно-політичної парадигми на просторі «Великої Європи». Навіть побіжні звертання до історіографічної традиції українського самостійництва від пам'яток української політичної думки від М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського і низки сучасних геополітичних розвідок вказують, що постання української ідентичності розглядалося в контексті діалектичного «зняття» дилеми «Схід – Захід» через їх синтез [7]. Вся історія України є ілюстрацією складності цього завдання за умов наявності закладеної в генофонді народу основоположної суперечності, що має надзвичайно високу напруженість: переважно східна, грецько-візантійська релігійна і культурна традиція Київської Русі силою історичних обставин мала знайти адекватну відповідь на виклик суспільної і політичної структури Заходу. Ще напередодні інституалізації Київської держави рівноапостольні Кирило і Мефодій у Великій Моравії прагнули відстояти право слов'янської спільноти на самостійність, знайти свій шлях поміж римським та візантійським впливом. Уже тоді помітний розкол церков вони намагалися залагодити зверненням до першоджерел, до істин первісного християнства. Євангелізм Київського християнства великою мірою був зорієнтований на ту традицію в ранньому християнстві, яка пов'язана з діяльністю апостола Павла й утверджувала єдність і рівність у Христі всіх людей. Ця версія християнства за часів Київської Русі заклала передумови ідеї «вільної особистості», інтерес до внутрішнього світу людини, його душі, пошуку Бога, страждання, і співчуття. Новий Заповіт був джерелом першооснов вільної особистості, що укорінювалися в ментальності народу [8]. Натомість Візантія, імперія Костянтина, являла собою дещо іншу модель. Імператор був намісником Бога на землі, і його царський авторитет був близький до могутності Бога. «Автократ-імператор» призначав патріарха

Константинополя, що робило церкву підпорядкованою владі цезаря. Два авторитети – церква і держава – тісно співробітничали між собою, і термін «цезарепапизм» визначає суть даного явища.

Політичний візантизм не прижився в Київській Русі. За оцінкою російського дослідника Г. Федотова, «київське християнство було одним з найкращих способів реалізації Христової науки в цілому християнському світі. Воно не знайшло ніякого продовження в московському християнстві, яке було зовсім іншим» [9]. Відокремлення великоруської народності, особливо в Московський період, відбувалося під знаком культивування політичного візантизму. Тоталітаризм і сакральний характер державної влади, яка підпорядковувала собі церкву, виключали можливість свободи людини. Те, що не могло вкоренитися в Київській Русі, оскільки вона не мала царя, який претендував би на владу над церквою, укорінилося в Москві. У Московському царстві східна візантійська теократія органічно сполучилася із східним державним деспотизмом на зразок Золотої Орди, забезпечуючи більш органічний розвиток державотворчого процесу як східної деспотії. Українська державність постійно несла на собі відбиток протиборства східних і західних засад. З одного боку, Галицько-Волинська держава XIII-XIV століть еволюціонувала до феодалного устрою європейського зразка. Надто форсовано процес «вестернізації» пішов після Люблінської унії 1569 р., коли українські землі повністю увійшли в політичні рамки Польщі [10].

Взаємодія двох протилежних традицій – східної культурної спадщини та інноваційних раціоналістичних впливів західних соціальних відносин – штовхали українців до синтезу Сходу і Заходу, робили Україну ініціатором об’єднуючої традиції. Але результати виявилися досить драматичними. Україна, розташована між світами грецько-візантійської і західної культур і законний член їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель.

Зазначене вище засвідчує не лише факт природної установки українського суспільства на самовизначення, але й факт розуміння механізму такого самовизначення через зняття дилеми «Схід – Захід» чи «Росія – Польща» за умови домінуючої геокультурної орієнтації на Захід. Така настанова несла в собі раціональне зерно. І підтвердження тому – розв’язання проблеми легітиматії влади в Україні після 1991 р. саме в контексті власної культурної традиції на протигагу євразійській культурній традиції Росії. Україна, не бажаючи повторювати помилки минулих століть і перетворитися на «сіру», буферну зону між Сходом і Заходом, опинилася перед вибором. Його результатом став курс на радикальну «європеїзацію», набуття повноправного членства

в Європейському Союзі та Організації Північно-атлантичного договору.

Становлення України як незалежної держави потребувало чіткого уявлення про самоцінність власної культурної ідентичності як складової частини західного світу. Винайдення власного шляху, власної парадигми суспільного розвитку в межах таких загальноєвропейських цінностей, як культура суспільного договору, верховенство права, вільного ринку, договірної справедливості і моральності тощо несло в собі могутній визвольний потенціал для України. Отож, будь-яка форма гальмування культурного руху до Заходу, як би благородно вона не аргументувалася – «братніми», «слов’янськими» чи «візантійськими» витоками – є в даному контексті прихованою чи відвертою апологетикою тієї посткомуністичної кризи, на якій гріють руки тіньові й корумповані структури. Поза активним формуванням саме загальноєвропейських норм і цінностей політичної культури подолання викривлень фундаментальних засад європейської політичної культури в нашій державі буде неймовірний.

Неоднозначними є впливи Російської Федерації на європейські намагання України. У сучасній Росії геополітика стала загальноприйнятою і офіційно схваленою дисципліною академічної науки. У розпорядженні студентів – багатий вибір підручників з цього предмета. У Росії, схоже, під геополітикою розуміють ерзац державної ідеології в умовах, коли імперія втрачена, але ще не знайдено свого місця в міжнародних відносинах. Саме те що, геополітика популярна в Росії не як академічна дисципліна, а як ідеологія, як нове «велике вчення», що зайняло місце кинутого «наукового комунізму», свідчать численні посилення на неї в програмних виступах політиків [11]. Так, вихідною позицією сучасних російських комуністів є російська національна ідея, а обґрунтуванням її служить приведення всіх суспільно-історичних явищ до геополітичного фактора. Поділяючи світ у дусі концепції євразійства на «торгову морську» і «тоталітарну континентальну» цивілізації, Г. Зюганов на основі геополітичного принципу визначає одночасно дві форми ідеології: перша – ліберально-демократична ідеологія, яка «обслуговує господарсько-економічний механізм «ринкового» пограбування континентальних джерел сировини і робочої сили», друга – «традиційний світогляд з могутнім общинним корінням, що передбачає пріоритет солідарних, колективних, соборних форм суспільної самоорганізації» [12]. Найбільш відомі і стають більш впливовими підходи О. Дугіна. У середині російської політичної верхівки взагалі не має значення розподіл на «лібералів» і «державників» – і ті, й інші в остаточному підсумку придуть до згоди, коли мова зайде про велич Росії, – а принципово лише розподіл на «євразійців» (прихильників боротьби із Заходом, з Америкою, спираючи на союзи з

азіатськими чи державами з «цивілізаційним пролетаріатом» Третього світу) і «атлантистів» (готових реставрувати могутність Росії скоріше в співробітництві із Заходом, спираючи на його цивілізаційні зразки). «Росія як наддержава – а іншу перспективу євразійське бачення світу відкидає – може утвердитися, лише втілюючи собою альтернативний до Заходу образ світу, альтернативну перспективу, яка визріває і виявляє себе в контексті надзвичайно загострених глобальних проблем сучасності» [13]. Ідея української самостійності й незалежності, принципово контрастує із засадами євразійства. Без належності Києва до складу Великої Росії ідея євразійства провисає. Лише входження українців (і білорусів) до складу російської держави, яке хитромудро називається «єдністю трьох братніх народів», заявляють теоретики євразійства, можуть забезпечити належний статус Росії-Євразії як самостійного геополітичного центру у світовій спільноті.

У перспективі початку 90-х років українська незалежність бачилася як процес поступової реінтеграції України в політичний і культурний простір Європи. Насправді ж реальна зустріч України і Європи до цих пір ще не відбулася. Вірніше, відбулася їхня незустріч, тобто поверхове знайомство на підставі гірших проявів обох реальностей, і це не могло не привести до деякого взаємного відчуження.

Сьогодні актуалізація «української ідеї» у нашому суспільстві обумовлена не стільки об'єктивною потребою в ній, скільки загрозливою очевидністю існування «ідеї російської». Як і колись «українська ідея» має тенденцію до дзеркального відображення «російської ідеї». Як і колись, ще з часів Олексія Михайловича і Богдана Хмельницького, «Імперії» протиставляється «Республіка», «підданам» – «громадяни», універсалізму – індивідуалізм, ексклюзивності й агресивності – толерантність і відкритість. І проте ці фактори ризикують стати останньою пасткою для нинішньої України – пасткою, що не дозволить їй перейти в інший історичний час. Так Росія продовжує залишатися імперією, а вірніше, – не залишає ілюзій і надалі існувати як імперія. Природно, поки жива ця ментальність, ні про які глибинні структурні демократичні трансформації російського суспільства не може бути і мови. Прийшов час відірвати «українську ідею» від «російської», припинити цю патологічну залежність першої від іншої. І це життєво важливо для України сьогодні, для того щоб вирватися з полону зворотних інерцій своєї історії.

Європейський простір має єдиний фундамент, що і дозволяє Європі відчувати свою геокультурну єдність. Європейський простір продовжує залишатися простором старих демократій, у якому поняття закону і громадянських свобод незаперечно. Основна для європейської культури філософська концепція свободи особи історично стала

органічною необхідністю, а разом з нею і право на свободу цілих країн і націй. Адже входження в Європу не означає моментального добробуту. На початковому етапі інтеграція вимагає надзвичайно складної реструктуризації всієї системи виробництва і масивної технологізації, як наслідок, – безробіття і нескінченна низка матеріальних, фінансових і психологічних проблем, типових для адаптаційного періоду життя в нових європейських координатах. Довга відсутність України в культурному світі Західної Європи, помножене на низку специфічних локальних чинників, не може сприяти успішній рецепції й асиміляції. Але чим менше Україна буде наполягати на своїй специфічності й унікальності, чим більше буде знаходити в собі родинні з іншими культурами інтелектуальні і естетичні енергії, тим скоріше закінчиться цей «вавілонський полон».

Головна проблема європейського вибору України – це не проблема геополітичної боротьби третіх країн за Україну, хоча і цій боротьбі – важливий фактор інтеграції в Європу. Головний контекст європейської інтеграції – внутрішній. Щодо прогнозів американської газети Wall Street Journal, яка в добірці своїх прогнозів назвала 2021 рік датою вступу України до ЄС, то вони виглядають смішно. Все залежатиме від того, що ми всередині України зробимо. Чинити опір атлантичній цивілізації безглуздо. Звичайно, якщо в Європі бачити не тільки комфорт, але й силу, що допоможе нашому суспільству перебороти консервативні сили усередині нашої країни. Слабке громадянське суспільство не може саме цю роботу зробити, потрібна гуманітарна допомога ззовні. Потрібно поєднати патріотизм і цивілізаційну солідарність із Заходом. Український патріотизм у жодному разі не суперечить європейським цінностям. Інтеграція в Європу означає, що треба потрохи поступатися суверенітетом і ставати патріотом об'єднаної Європи. Зрозуміло, що треба прагнути до того, щоб зберегти українську культуру і мову; європейський патріотизм не суперечить тому, щоб любити свій рідний край, не суперечить локальному патріотизму, але зверхність загальноєвропейських цінностей і законів над локальними – єдино можливий принцип існування об'єднаної Європи, як цілісності. Європейський вибір України – вибір динаміки і заперечення статичності.

Для того, щоб ми інтегрувалися економічно до європейської спільноти, спочатку нам треба інтегруватися туди філософськи, тобто своїм менталітетом. Треба визнати, відбуваються зміни у свідомості наших співгромадян. Це стосується і рівня свободи, і ставлення до приватної власності й підприємництва. Голова комітету з Євроінтеграції Верховної Ради України, колишній Міністр закордонних справ Б. Тарасюк зазначав: «Теза про те, що Україна є «ключовим чинником стабільності нової Європи» – не гола декларація.

Вона підкріплюється реальним внеском України, а також її об’єктивно геополітичним становищем на континенті... З об’єктивних причин Україна не прагне стати супердержавою світового масштабу, але цілком здатна бути важливою регіональною потугою в багатополлярному світі, який поступово формується на заміну старого протистояння Схід – Захід» [14]. Ніхто поки що не відміняв багаторазово цитовану останнім часом 49-ту статтю договору про заснування Європейського Союзу, яка передбачає, що будь-яка європейська держава може подати заявку на вступ у ЄС. Перспективні кандидати в члени Євросоюзу мають відповідати таким критеріям: демократія, верховенство права, права людини, повага до національних меншин; ринкова економіка, здатна функціонувати за складних умов конкуренції, що реально працює; спроможність узяти на себе зобов’язання, пов’язані з вступом у ЄС (мається на увазі практичне застосування норм, правил і основних принципів ЄС) [15].

Сучасна глобальна проблема має тенденцію переходу до такого світового співтовариства, де основою взаємодії держав та їх економік має стати регіональна інтеграція. У зв’язку з цим чітка і пріоритетна орієнтація України на інтеграцію в Європейський союз, набуття статусу спочатку асоційованого, а згодом повноправного членства в ньому має розглядатися як основа стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави на наступні десять років і більш віддалену перспективу. Як засвідчує досвід практично всіх країн – претендентів на вступ до ЄС ця мета може стати додатковим потужним стимулом і каталізатором відповідних соціально-економічних та політичних перетворень. Водночас пріоритетність інтеграції України в ЄС не повинна вступати в протиріччя з іншими стратегічними напрямками зовнішньополітичної та економічної діяльності держави. Всі вони мають бути підпорядковані стратегічній меті – європейській інтеграції.

Прийшов час зовнішньополітичних стратегій принципів дій на міжнародному рівні: на глобальному рівні (на рівні загальних законів і правил) митної, торгової і технологічної області ми приймаємо європейські стандарти; чітко визначаємо, що США, Західна Європа, Польща, країни Прибалтики і Туреччина розглядаються нами на глобальному рівні нашої зовнішньої політики; Білорусь і Росія, країни СНД розглядаються нами на локальному рівні зовнішньої політики.

Проблема інтеграції заслуговує на те, щоб з’ясувати: є вона метою чи засобом. Здається, що

з точки зору духовної, ідеологічної – це ціль, а з точки зору економіки – це засіб.

На початку XXI ст. Європа може стати консолідованою співдружністю, безпеку якої забезпечуватимуть три групи держав, пов’язаних угодами різних рівнів. Перша – традиційні члени НАТО. Друга – нові члени НАТО і Європейського Союзу. Третя – країни, що не входять до НАТО та ЄС, але тяжіють до них. Судячи з усього, у перспективі єдина Європа складатиметься з могутнього ядра, тісно пов’язаного зі США, та периферії, що тяжітиме до цього ядра. США нині зацікавлені в посиленні Нової Європи і формуванні на її базі оновленої серцевини Трансатлантичного співтовариства. Для реалізації цієї мети США готові направляти сюди ресурси й інвестиції.

Для умовного вирівнювання з цивілізованою Європою ми повинні перебороти культурний опір, що постійно чиниться атлантичній цивілізації. Тенденція до ідентифікації загальнолюдських цінностей з цінностями ліберальними є нині домінуючою у світовій політичній думці. Проте викликає заперечення жорстка альтернатива: або універсальне торжество лібералізму, або нестабільність і загроза глобальній безпеці показує, що цілісна культура, глибинні традиції відторгають нав’язування будь-яких цінностей. «Чужий» лібералізм слід «переварити», адаптувати до цивілізаційної структури. Судячи з усього, нині громадяни України увійшли в перший етап адаптації до нових соціально-економічних і політичних реалій. Поки що лише для меншості ця адаптація є досить органічною. Для більшості вона є скоріше формою пристосування до нових умов життя, внутрішнього сприйняття їх як об’єктивної реальності навіть за умови зниження планки своїх життєвих претензій. Для масової свідомості характерним є не стільки прагнення до радикальних змін, скільки прагнення до упорядкування нинішньої соціально-економічної ситуації, причому такими методами, які б не вимагали нової адаптації до неї. Короткий період суспільної ейфорії «революції сподівань» початку 90-х років минув. Інтегруватися у світову співдружність народів, де сьогодні успішно функціонують демократії, – завдання для України нелегке. Про це нам нагадує тисячолітній досвід історії, де пролягли смуги творчої самоорганізації й руїни. Зрозуміла річ, ми маємо кардинально змінити весь уклад життя і праці, звичні стереотипи менталітету. Це вимагає мужності і політичної волі до прийняття часто непопулярних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). – К.: Альтернативи, 2000; Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – К.: Сатсанга, 2001; Україна:

- Утвердження незалежної держави (1991-2001) / Ред. В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2001; Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. – Одеса: ОДМА, 2000; Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України. – К.: Батьківщина, 2001; Бутейко А. Куди прямує Україна. – К.: Юрид. кн., 2001. Хоффманн Л., Мьоллерс Ф. Україна на шляху до Європи: Пер. – К.: Фенікс, 2001; Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків: Фоліо, 2003; Сушко О., Хорольський Р., Шуміло О., Шевляков О. Новий базовий договір між Україною та ЄС: пропозиції українських експертів. – К.: Фонд К. Аденауера, 2007.
2. Стратегія інтеграції України до ЄС. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>; Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» (2002 р.). Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>; Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>; Заява Верховної Ради України «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору» від 22 лютого 2007 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: – <http://www.rada.gov.ua>; Коментар прес-служби МЗС України щодо розробки східного виміру політики Європейського союзу. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
 3. Navel V. Europeasa Task // Dialogueand Universalism. – 1996. – № 5-6. – Р. 9-18.
 4. Петрук В. Велика Скіфія – Україна як європейська країна // Дзеркало тижня. – 2002. – 14-21 вересня.
 5. Киянський Д. Ми більше руські, ніж вони. Історія без міфів і сенсацій. // Дзеркало тижня. – 2001. – 27 січня – 2 лютого.
 6. Новигов В. Так, скіфи – ми // Дзеркало тижня. – 2002. – 2-8 березня.
 7. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1507; Костомаров М. Две русских народности // Основа. – 1861. – Кн. 3. – С. 77-78; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. XXIV.
 8. Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1966. – С. 11-12.
 9. Історія релігії в Україні у двох томах. – Т. 2. Українське православ'я. – К., 1997. – С. 9-23; Fedotow O. The Russian Religions Mind Kievan Christianitu. – Harvard University Press, 1946. – Р. 33.
 10. Кремень В. Геополітика України. К., 1998. – С. 11-14.
 11. Новак А. Соблазны геополитики. Сайт Русского журнала. Режим доступу: www.russ.ru.
 12. Зюганов Г.А. Держава. – М., 1994. – С. 72.
 13. Россия на пороге XXI века / Современные проблемы национально-государственного строительства РФ. – М., 1996. – С. 50.
 14. Тарасюк Б. Україна врегулювала свої відносини з усіма сусідами // Урядовий кур'єр. – 1998. – 18 квітня.
 15. Сіліна Т. Євроінтеграція: віртуальна реальність, запропонована нам у відчуттях // Дзеркало тижня. – 2003. – 2-8 серпня.

Рецензент – д.і.н., проф. П.М. Тригуб.
Надійшла до редколегії 10.12.2008 р.